

References:

1. Sources of spirituality and unity of all parts of life. Meeting with one Bahá'í (Conversation between Chingiza Aitmatova and Feyzolla Namdar). В. 1998. text. 68 p.
2. Aitmatov Ch., Islam is a great religion that does not need protection, "Islam.ru", May 31, 2005.
3. Aitmatov Ch., Religion must shed its light, in the book: Nasirdinov Tolen, Eskermeler. Works. В. "The necklace". 2004. 464 p.
4. Granin D., Moi lieutenant, М., 2013, EXMO, 288 p.
5. Taylor EB, Primitive culture, М. 1989., Izd. Political literature, 573 p.
6. Aitmatov Ch., Chyg. Collection of 8 volumes, vol. 6, В. 2008., "Height", p. 512.
7. Mann T., sobr. Soch. В, volume 10, vol. 10, М. 1961, IHL, 696 p.
8. Aitmatov Ch., "Kylym karitaar ir kun", ten-volume complete collection of his works, volume 3, В. 2018., "Great mountains", p. 522.
9. Aitmatov Ch., Ode to the Great Spirit. Ten-volume complete collection of his works, vol. 6, В. 2018, "Great Mountains", p. 624.
10. Aitmatov Ch., "Doomsday", ten-volume collection of his works, volume 4, В. 2018., "Great mountains", p. 518.
11. "Communism and Christianity" (Material "round table"), "Foreign literature", М.1989.,No.5, p. 203.
12. Artist and power (Materials for the round table), "Foreign literature", М. 1990, 3 No. 5, p. 178
13. Aitmatov Ch., Questions for all. In the book: 15 meetings in Ostankine, М. 1989., Izd. Political literature. 303 p.
14. Lenin V.I., Speech at a rally in Presnensky district, PSS., vol. 36., М. 15. Fraser James George, Golden Bough, М. 1986, Izd. Political literature, 703 p.
15. Mechnikov I.I., Law life. About some works gr. To L. Tolstoy. In: Pessimism and optimism. М. "Soviet Russia", 1989. 640 p.
16. Islam.ru., 01:28. 31. 05.2005.

УДК 82-65

DOI 10.33514/ BK-1694-7711-2022-2(1)-35-44

Молдасламова Айну́р Калназаровна

Мирас университети, ага окутуучу, Казахстан

Молдасламова Айну́р Калназаровна

Мирас университети, ага окутуучусу, Қазақстан

Молдасламова Айну́р Калназаровна

Университет Мирас, старший преподаватель, Казахстан

Moldaslamova Ainur Kalnazarovna

University Miras, Senior Lecturer, Kazakhstan

**РАБГУЗИ "ОРМИСАС АЛЬ-АНБИЯ" ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ КИЙИМДИН
АТАЛЫШЫ (XIV кылым)
РАБГУЗИДІҢ «ҚЫСАС ӘЛ-ӘНБИЙА» (XIV ғ.) ЕҢБЕГІНДЕГІ КИИМ-КЕШЕК
АТАУЛАРЫ
НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ РАБГУЗИ "ҚЫСАС АЛ-АНБИЙА"
(XIV век)**

NAMES OF CLOTHES IN THE WORK OF RABGUZI "KYSAS AL-ANBIYA"
(XIV century)

Аннотация: Мақалада Рабгузинин «Қысас ал-Анбия» чыгармасынын орто кылымдардагы түрк жазуу эстелигин изилдөө жана басып чыгаруу маселеси каралган. Эстеликтин тилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу окумуштуулардын пикирлери талданат. Чыгарманын тилиндеги кийимге байланыштуу лексика тематикалык топторго бөлүнүп, Хорезм-Алтын Ордо, Codex Cumanicus жана мамлюк-кыпчак жазма эстеликтеринин материалдары менен салыштырылып, мисалдар менен такталат.

Түйін: Мақалада ортағасырлык түркі жазба ескерткіші Рабғузидің «Қысас әл-Әнбийа» шығармасы, зерттелуі мен жариялануы қарастырылады. Ескерткіштің тілдік ерекшеліктері жайындағы ғалымдардың пікірлері талданған. Шығарма тіліндегі киім-кешекке қатысты лексика тақырыптық топтарға бөлініп, мысалдармен нақтыланып, Хорезм-Алтынорда, Codex Cumanicus және мәмлүк-қыпшақтары жазба ескерткіштерімен салыстырыла зерттеледі.

Аннотация: В статье рассматривается изучение и публикация памятника средневековой тюркской письменности произведения Рабгузи «Қысас ал-Анбийа». Анализированы мнения ученых о языковых особенностях памятника. Лексика, связанная с одеждой в языке произведения, разбита на тематические группы, уточнена на примерах, сопоставлена с материалами Хорезмско-Золотоордынскими, Codex Cumanicus и мамлюкско-кипчакскими письменными памятниками.

Annotation: The article deals with the study and publication of the monument of medieval Turkic writing, the work of Rabguzi "Kysas al-Anbiya". The opinions of scientists about the linguistic features of the monument are analyzed. The vocabulary related to clothing in the language of the work is divided into thematic groups, clarified by examples, compared with the materials of the Khorezm-Golden Horde, Codex Cumanicus and Mamluk-Kipchak written monuments.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, жазма эстеликтер, орто түрк доору, Хорезм-түрк жазма адабий тили, Рабгузи, тил тарыхы, адабий тил, лексикология, лексикалык-семантикалык сөздөрдүн топтору, кийимдин аталышы, оригинал.

Кілт сөздер: түркі тілдері, жазба ескерткіштер, ортатүркі дәуірі, Хорезм-түркі жазба әдеби тілі, Рабғузи, тіл тарихы, әдеби тіл, лексикология, сөздердің лексика-семантикалық топтары, киім-кешек атаулары, түпнұсқа.

Ключевые слова: тюркские языки, письменные памятники, среднетюркская эпоха, хорезмско-тюркский письменный литературный язык, Рабгузи, история языка, литературный язык, лексикология, лексико-семантические группы слов, названия одежды, оригинал.

Keywords: Turkic languages, written monuments, Middle Turkic era, Khorezm-Turkic written literary language, Rabguzi, history of the language, literary language, lexicology, lexical-semantic groups of words, names of clothes, original.

Түркі жазба ескерткіштерінің тілдері, негізінен, үш хронологиялық кезеңге бөлініп қарастырылады. Осыған байланысты сәйкес терминдер де қолданылады: көне түркі (V-X ғғ. көне түркі дәуірі), орта түркі (X-XV ғғ. орта түркі дәуірі) және жаңа түркі (XV-XX ғғ. жаңа түркі дәуірі) [6, 35].

Осылардың ішінде XII-XIV ғғ. Орта Азия түріктерінің жазба әдеби тіл ескерткіштері түркологиялық еңбектерде Хорезм-түркі жазба әдеби тіл ескерткіштері деп те аталады. Осы

кезең мұралары туралы Э.Р. Тенишев былай деп жазады: «Хорезм-түркі әдеби тілі Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы аумақта (Хорезммен бірге), сондай-ақ Алтын Орда территориясында да айналымда болды. Бұл тілдің жазба ескерткіштеріне Рабғузидің «Қысас әл-әнбийа», Шариф-Қожаның «Муин әл-мурид», Құтбтың «Хусрау уа Ширин», Хорезмидің «Мухаббат наме», Махмуд ибн-Алидің «Нахдж әл-фарадис» шығармалары жатады. Оларда поэзия мен прозаның діни, философиялық-дидактикалық және зайырлы сипаттағы жанрлары стильдік варианттарымен көрініс тапқан. Бұл мәтіндердің тілінде Қарахан дәуіріндегі әдеби тілдің дәстүрлі оғыз-ұйғырлық сипаты толық сақталмаған, белгілі деңгейде қыпшақ тілінің элементтері қолданылған [6, 36].

Осы дәуірден жеткен жазба мұра – Рабғузидің "Қиссас әл-әнбийа" еңбегі – бір жағынан әртүрлі әдеби жанрларды бойына сіңірген және екінші жағынан түркі әдеби тілінің тарихын зерттеуде ең бай материалды қамтыған ірі шығарма.

Шығарма авторы туралы толық мәлімет сақталмағанмен, ол өзі жайында Рибат Оғуздық Бурхан оғлы Қазы Насыр (2r19) деген ақпарат береді Рабғузи – Рабат Оғыз деген жер атауынан алынған тахаллус екендігі аңғарылады.

Туындының кіріспесінде кітапқа Насреддин Тоқбуға бектің тапсырысы болғаны, сөйтіп 1309 ит жылы шығарманы бастағаны (2v14-21) және оған «Қысас-ы Рабғузи» деп ат бергені (3r3-4), ал соңғы сөзінде кітапты 1310 жылы жазып бітіргені айтылады (249v15).

Шығарманың түпнұсқасы біздің дәуірімізге жетпеген. Ертеректе жазылған деген көшірмелерінің: Лондонда – 1, Санкт-Петербургте - 6, Швецияда – 2, Парижде – 1, Бакуде – 1, Тегеранда -1 нұсқасы белгілі. XVIII-XIX ғасырларда қолдан көшіріліп, баспадан басылып шыққан нұсқалары баршылық. Олар Қазан, Ташкент қалаларының кітапханаларында сақталған.

Шығарманы «Қысас Рабғузи» деген атпен миссионер Н.И. Ильминский 1859 жылы Қазан қаласында араб әрпімен теріп жариялады. Бұл басылым жайында П.М. Мелиоранский: «Издание, предпринятое в 1858/9 г. Н.И. Ильминским, предназначалось прежде всего для татар; вследствие этого, как можно догадываться, в основание его была положена сравнительно новая по языку и потому более понятная для нынешних татар редакция этого любопытного памятника. Текст издан без всяких примечаний и вариантов и не снабжен никаким предисловием, так что мы почти ничего не знаем ни о рукописях, которыми пользовался издатель, ни о принципах, которыми он руководствовался при установлении текста», - деген пікір білдірген. [4, 279]

П.М. Мелиоранский 1897 жылы Рабғузидің «Қысас әл-әнбийа» шығармасының Лондондағы нұсқасынан «Салих пайғамбар туралы» қиссаны ескерткіштің Санкт-Петербургтегі нұсқаларымен салыстыра отырып жариялады [4, 279-308]. Онда түпнұсқаның араб әрпімен терілген мәтіні өзге нұсқаларда берілуімен қоса көрсетіліп, орыс тіліндегі аудармасымен берілген. Ол: «Несмотря на большой лингвистический и историко-литературный интерес «Сказаний о пророках» Рубгузи мы должны сознаться, что для изучения этого памятника сделано пока очень немного» [4, 279], деп Лондон нұсқасының негізінде еңбектің толық сыни басылымын шығаруды ойлайды. Бірақ өмірден ерте озуына байланысты ол ойы орындалмай қалды.

Кезінде П.М. Мелиоранскийдің Лондон нұсқасынан көшіріп алған қолжазбаларының арасынан «Исмаил пайғамбар, Қағбаның салынуы, Ысқақтың балалары туралы» қиссаны С.Е. Малов араб әрпімен теріп, өзге нұсқаларымен салыстыра отырып «Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи» деген мақаласында жариялады [2] Мәтінді орысшаға толық

емес, мазмундап қана аударған С.Е. Малов ескерткіштің тілі жайындағы шағын ескертпеде шығармаға «один из редких памятников XIV в. на «кашгарском» языке» деген анықтама береді [2, 521].

С.Е. Малов 1951 жылы Н.И. Ильминский баспасы бойынша (1859) «Қысса Рабғузи» шығармасынан үзінділерді жариялады. Онда Рабғузидің кіріспе сөзі мен шығарманы аяқтау сөзі, Лот пайғамбар тарихының арабша терілген мәтіні мен орысша аудармасы берілген [3]

Рабғузи шығармасының негізгі ғылыми басылымдары:

1948 жылы К. Грэнбек алғысөзімен қоса Лондон нұсқасының факсимилесін жариялады [13].

1995 жылы жарияланған «Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qişaş Al-Anbiyā'» деген екі томдық басылымда сыни мәтін «Қисас әл-Әнбийаның» Лондон және Санкт-Петербургтегі екі нұсқасы арқылы жасалған. Бірінші томда хорезм-түркіше мәтіннің транскрипциясы, екінші томда ағылшын тіліне аудармасы, соңында сөздік пен түрлі көрсеткіштер берілген [9;10]

2015 жылы бұл еңбек толықтырылып 2-ші рет басылды [11] Алғашқы басылымдағы ескерткіштің үш нұсқасымен қоса Баку және Тегеран нұсқаларын салыстыра отырып жариялаған басылымның әдеби, тілдік тұрғыдан берер мәліметі өте көп.

1997 жылы Түркияда Лондон нұсқасы бойынша Айсу Атаның еңбегі жарияланды. I-ші томда кіріспе, мәтіннің транскрипциясы, К. Грэнбек (1948) баспасы бойынша факсимилесі; II-ші томда сөздердің тізімі түрік тіліне аудармасымен берілген [7; 8].

Академик К.М. Мусаев: «Халық өміріндегі барлық өзгерістер ең алдымен осы тіл лексикасында көрініс табады. Халық өмірінің жайын тіл лексикасындай тілдің фонетикасы да, грамматикасы да көрсете алмайды. Белгілі бір тілдің лексикасының тарихын зерттеудің ең сенімді жолы» деп, тілдің лексикасына баса назар аударған [5, 12].

Мақалада Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінің бірі Рабғузидің «Қисас әл-әнбия» шығармасы тілінің сөздік құрамына талдау жасап, лексика-семантикалық топтарға бөліп зерттеу, ғылыми тұрғыдан пайымдау басты мақсатымыз болды. XIV ғасырдан жеткен діни-дидактикалық еңбектің тілдік ерекшеліктері жұмыс барысында өзге де Хорезм-Алтын Орда мұралары [14] мен ортағасырлық қыпшақ ескерткіштері [12] «Codex Cumanicus» [1], мәмлүк қыпшақтары ескерткіштері тіліндегі материалдармен салыстырылып, ортақтығы мен айырмашылықтары көрсетілді.

Ескерткіш тілінде кездесетін киім-кешек атауларына қатысты лексиканы тұрмыста қолданылу ыңғайына қарай төмендегі топтарға жіктеп қарастырамыз.

1 Жалпы киім атауын білдіретін сөздер:

keđim / keyim: «киім, киім-кешек». *yumşaq kăđim-lür beřgil 79r3-4* «жұмсақ киімдер бергін»; *qamıǵı bir şurat-lig kăyım kăyib keldilär 93v4-5* «барлығы бір өңді (суретті) киім киіп келді»; *Ton-larī kăyım-läri čadiř-larī opradi 118v14-15* «тондары, киімдері, шатырларды тозды».

Бұл лексема Хорезм-Алтын Орда ескерткіштері тілінде *kidim* (XIII 31v11) / *keyim* (HATS, 314); мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде *kiyim* (Гаркавец 572 б.); ал СС-те жалпы киім атауында *keyit* (қазақ тіліндегі *kuim* сөзімен салыстырыңыз) сөзі қолданылған: *keyit* «одежда, наряд, облачение», «киім, киіт» СС: *Oyluñ saa keyirdi türlü-türlü keyitlerni* «Твой сын одел тебя всевозможные облачения/ Сын твой на тебя надел разные одежды» (СС, 1122). «Ұлың саған түрлі-түрлі киімдерді кидірді».

ton сөзі сырт киімді ғана емес, жалпы киім мағынасын да береді: *Havva [11] ol qoylar yuñin egirdi, Adam toqıdı. İkägü ton qilib käd-di-lär* 13v10-11 «Хауа ол қойлардың жүнін ийірді. Адам тоқыды. Екеуі киім қылып киді»; *qamuğ tonlar yignä birlä tikiür* 78v8 «барлық киімдер инеменен тігілер»; *ton[n]uñ öñin artin yarmaq* 57v9-10 «киімнің өңі мен артын айыру (тілік жасау)»; *ağı tonlar käydürin* 160v7 «жібек паршадан (тігілген) киімдер кигізіңдер»; *Anda arığ ton-larni saldilar. Žändä ton-lar yaşurub keltürmiş erdilär, anı käydilär* 178r13-15 «ол жерге (олар) таза киімдерін қалдырды. Жасырып әкелген ескі киімдері бар еді, соларды киді». Осы мағынада **ton/don** сөздері Хорезм-Алтын Орда (HATS, 167, 600), мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде (KTS, 280) де қолданылғанын көреміз.

ton opraq «киім-кешек». *Şaytan yığaçdin surat qildi, ton opraq käd-dürdi* C145r13-14 «Шайтан ағаштан (Ыдырыс пайғамбардың) суретін (бейнесін) жасады, (оған) киім-кешек кидірді». «Ескі-құсқы» деген мағынадағы парсы тілінен енген **opraq** сөзі **ton** сөзімен тіркесіп те, жеке тұрып та жалпы киім атауын білдіреді. Хорезм-Алтын Орда (HATS, 447), **opraq / apraq / yupraq** түрінде СС, мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде де жалпы киім мағынасында кездеседі (KTS, 205).

2 Бас киім атауларын білдіретін сөздер

börk «бөрік» *Ol kün Yunus ... kiyiz börklig erdi* 154v6 «ол күні Жүніс киіз бөрікті (киіз бөрік киген) еді». *Hulla kězdi egnigä häm başğa urdi börkidin* (5v11) «Һулла киді иініне, басына бөркін киді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде **börk** «бөрік, бас киім» HŞ 767, İML 166 (HATS, 109), СС, мәмлүк қыпшақтары тілінде **börk** «бөрік, бас киім» (KTS, 36).

çalma «Басты айналдыра орайтын еңдей мата, шалма, сәлде». *Čalma-si-niñ ucı taşda qalmış erdi, anı körgüzdi* 168v7 «Шалмасының ұшы тыста қалған еді, соны көрсетті». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде (HATS, 131), СС, мәмлүк қыпшақтарында (KTS, 46) **çalma** «шалма».

tāc «ар. тәж, патшалардың басына киетін салтанатты бас киім». *altun tac başığa urdi guhar birlä muraşşā qilmış* 7r9 «басына гаухармен әшекейленген алтын тәж киді». Хорезм-Алтын Орда (HATS, 556), мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде (KTS, 257) **tāc**.

yaşıq «дулыға». *Yariqların käd-dilär yaşıq başığa urundı-lar* 29v12 «(Олар) сауыттарын (жарақтарын) киді, бастарына дулығаларын киді»; *başı yaşıqi birlä ikki parä boldi* 226v21 «басы дулығасымен бірге екіге бөлінді»; *özi yariqi yaşıqi birlä* 44r4 «өзі қару-жарағы, (сауыт-сайман) дулығасымен». Хорезм-Алтын Орда мұраларында *yaşıq/yışıq* NF 45/8, KE 44r/4, İML 173 (HATS, 669). СС пен мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінен бұл сөзді кездестірмедік.

çadır «п. әйелдердің басына бүркенетін жамылғы, чадра». *Sarā başığa kättan çadıñ örtünüb kirdi* 45v12 «Сара басына кенеп жамылғы оранып ішке кірді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінен NF 163/9, MN (1) 13/11 (HATS, 129), мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде (KTS, 45) кездеседі.

3 Адамның үстіне киетін киім атаулары:

ton «тон, сырт киім». *Ol kün Yunus palas tonluğ erdi* 154v6 «ол күні Жүсіп палас (тоқыма) тонды еді»; *Yusuğ-ğā aqlas ton keddürdi* 74v15-16 «Жүсіпке атлас тон кидірді»; **şuf ton** «п. жүннен тоқылған сырт киім». *Andin soñ barib üç şuf ton keltürdi. Tegmä biri beş yüz altun [8] qimatliğ.* «Одан соң барып үш жүннен тоқылған тон әкелді. Әр бірі бес жүз алтындық қымбат еді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінің барлығында NF 26/15, KE 12r/21, ME 102/8, MM 67/2, HKT 213a/9, MN (1) 17/12, İML 167, HŞ 3110, MN (2) 7/62 (HATS, 600), СС, мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде GT, MG, İM, TA, KK, İN, TZ «сырт киім» мағынасында қолданылған (KTS, 280).

yarıq «жарақ, сауыт». *Yarıq-ni käydürdi. Uzun keldi ersä, Davud bir silkindi: Yarıq boynığa la'iq keldi* 133r11-12. «Жаракты кидірді. Ұзын келген еді, Дәуіт бір сілкінді, жарак бойына лайық келді»; *Bir yarıq yaşıq bermiş erdi* 33r7 «Бір жарак (сауыт), дулыға берген еді». Хорезм-Алтын Орда мұраларында **yarıq** «жарақ, сауыт» NF 33/2 (HATS, 622), мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде **yarıq** Kİ, TA (KTS, 312).

һулла «ар. жұмақта киетін киім».

Mündi ucṡah-niñ buraqin kәzdi aniñ tegrәsin [11]

Һулла kәzdi egnigә һәм başға urdi bәrkidin

«Мінді жұмақтың пырағына, кезді оның төңірегін,

һулла киді йығына және басына қондырды бөрігін»;

Taqi ... ucṡah-din һәр yilda bir һулла ton yibärür 155v8-9 «тағы ... жұмақтан әр жылда бір һулла тон жіберетін». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде NF 278/11, HŞ 3262 (HATS, 236) және мәмлүк қыпшақтарының жазба мұраларында (KTS, 98) осы мағынада қолданылады.

könläk «ер де, әйел де киетін жеңіл киім, көйлек». *Ğabra il ucṡah-din könläk kәltürdi, nurdin yaratilmış. Yusuf-ğә keḡdürdi* 74v14-15 «Жебірейіл жұмақтан көйлек келтірді, нұрдан жаратылған. Жүсіпке кидірді»; *Könläkimni köziñә sürtsä, közlәri açilğay* 105r7-8 «Көйлегімді көзіне сүртсе, көздері ашылар»; *Rasul könlәkin әtäkin kötrüb әgingә kemişti* 228v3-4 «Пайғамбар көлегін, етегін көтеріп йығынан асырып тастады». Хорезм-Алтын Орда мұраларында: **könläk** NF 132/15, ME 83/5, HKT 265b/2, HŞ 3660 (HATS, 343), CC және мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде: **kövlek** CC «рубашка, сорочка», «жейде», **könläk** «рубашка» TA; **könläk** GT, İM, TA, TZ, **kömlek** KK, DM, TZ.

4 Бұтқа киетін киімдердің атаулары:

iç ton «ішкиім, ыштан» *iç ton bağlarin keñ qılmaq* 57v9 «ыштанның бауларын босатып жіберу»; бұл сөз мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде ғана **iç ton** 19v8 «подштаники» TA (Гаркавец 569) бір рет кездеседі.

tiz ton «ішкиім, тізкіім, ыштан». *Yusuf anі mundağ kördi ersä, tegmä bir qaḡuğ sanincә, tiz toni-niñ bağı-ğә tügün sala başladі. Zulaḡha anі körüb һayal qildi kim tiz toni-niñ bağin çeşär* 80v19-21 «Жүсіп Зылиханың мұндайын көрген соң, әрбір есіктің санына сай (оның) тізкіімінің бауына түйін сала бастады. Зылиха оны көріп, ішкиімінің бауын шешіп жатыр деп үміттенді». Бұл атау тағы бір Хорезм-Алтын Орда ескерткішінде **tizton** «шалбар» мағынасында ME 233/8 (HATS, 597) қолданылып, CC пен мәмлүк қыпшақтарының жазба мұраларында кездеспейді. Ал қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінде **тізкіім** түрінде «ішкиім» мағынасында кездеседі (ҚТТС-2014, 610 б.)

5 Аяқкиім атаулары:

әтүк / әдүк / өтүк / етүк «аяқкиім, етік». *әтүкин cıqarib suw-ğә kirdi* 150v4 «етігін шешіп, суға кірді»; *Bulut ağıdі, ton әдүк yağa başladі, tegmä biri-niñ boyığa la'iq* 118v14 «Бұлт көтеріліп, барлығына, соның ішінде кішкентай балалардың да бойына лайық киімдер мен етіктер (жаңбырша) жауа бастады»; *Bilqis өтүк cıqarib aḡaḡin yalañ qildi* 150r18 «Білқыс етігін шешіп, аяғын жалаңаштады»; *етүк qoncі* 222r3 «етіктің қонышы». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *edük, etük, өтүк* KE 118v/16, ME 30/3, MM 184/1, İML 167 (HATS, 165, 181, 464), CC пен мәмлүк қыпшақтарында *etik* CC «сапог; сапоги», «етік»: *etik başı* «носок сапога», *etik key-* «надень/обуй сапоги», *etik keydüm* «я надел/обул сапоги», *etik keyärmen* «надеваб/обуваю сапоги». *Beş başli elci keliyr* «Посол о пяти головах идет» *Ol, etikden beş*

barmaq bayar «Это пять пальцев ноги торчат из сапога – Бес басты елші келер. Ол етіктен бес бармак көрінгені». *etük* İM, TA, *etik* KK, *itik* TZ, *üdük* MS.

çaruq «шикі теріден жасалған шарық, сандал» *adaqında äylänmägän ešäk terisi-din çaruqı bar erdi* 154v6-7 «аяғында иленбеген есек терісінен (істелген) шарығы бар еді»; *Musa-niñ ägnindä gılım, adaqında çaruq ärdi* 175r3-4 «Мұсаның иығында дәруіш шапаны, аяғында шарық еді»; *Musa Fır'avn sarayıña kaldi, [ägnindä] opraq ton, adaqda çaruq birlä* 175v11-12 «(иығында) ескі тон, аяғындағы шарықпен Мұса Перғауынның сарайына келді». Мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде *çaruq* «шарық, аяқ киім» KI (KTS, 47).

başmaq «жеңіл, жұмсақ аяқкиім». *Ol zaman Qurayş-din bir yigit keldi kümiş başmaqliğ* 204r13-14 «Сол уақытта Құрайыштардан күміс башмақты бір жігіт келді»; *Bu yigit ešitib başmaqın olarğa sála berdi. Män sizgä mižah qıldim, tedi* 204r15 «Бұл жігіт естіп, башмағын оларға тастай салды. «Мен сіздерді мазақ қылдым» деді»; *Yenä biri aydi: “Almañ; başmaq äрниñ izzäti bolur* 204r16 «және біреуі айтты: алмаңыз, башмақ ердің абыройы болар». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *başmaq* ME 143/3 (HATS, 81), CC және мәмлүк қыпшақтары мұраларында *başmaq* CC, GT, TA, KK, TZ (KTS, 25).

6 *Kuimniñ кейбір бөліктерінің атаулары:*

yaqa «жаға». *Ol nurdin ümid-siz qalmišiña qatig küniläb İbrahim-niñ yaqasin tutdı. Äрниñ yaqasin eñ ilk Sarq tutdı* 48r2-3 «Нұрдан үмітсіз қалған ол қатты қызғанышпен Ибраһимнің жағасынан алды. Ердің жағасынан ең алғаш Сара ұстады». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *yaqa* ME 91/5, HKT 338b/9, İML 166, MN (2) 28/276 (HATS, 653), CC пен мәмлүк қыпшақтарында *yaqa* GT, ĞM, TA, EM, ĞH, EZ, KĜ, *yağa* ĞM, BM, CC.

yeñ «жең». *İbrahim yip äldi, bicäq birlä yeñiñü suqdi* 50v12 «Ибраһим жіп алды, пышақпен бірге жеңіне сұқты (жасырды)». Хорезм-Алтын Орда мұраларынан NF 422/11, İML 166 (HATS, 678), CC пен мәмлүк қыпшақтарында *yeñ* «рукав», «жең» CC, *yeñ* GT, İM, TA, DM, TZ, *yip* MG, İM, İN (KTS, 318).

etek «етек, киімнің етегі». *Etäk yirtilmaqi* 87r14 «Етек жыртылуы»; *Yusuf ilgäri, Zulayha soñiñcä, yettincä qarıgda Yusuf-ğa yetdi. Art etäkin tutub tartdı. Etäki yirtilib bir parçäsi qolıgä keldi* 83v5-6 «Жүсіп ілгері, Зылиха соңынан жетінші есікте Жүсіпке жетті. Артықы етегінен ұстап тартты. Етегі жыртылып, бір бөлігі қолына келді». Салыстырыңыз: *etek* NF 178/10, KE 83v/6, İML 166, K VII/25 (HATS, 181), *etek* TA, EZ, *itük* MG, *itek* GT, MG, ĞM, *yetek* EM (KTS, 77).

qonč «қоныш, аяқкиімдердің балтырды жауып тұратын бөлігі». *Emdi siz bürär arğamci yip etük qonči-na suquñ* 222r3 «Енді сіз бір өрілген жіпті етіктің қонышына сұғыңыз». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *qonč* MM 185/3 (HATS, 334), CC-те, мәмлүк қыпшақ тілінде *qonç* CC, KI (KTS, 153).

qur «құр, жіптен тоқыған жұмсақ сәнді белбеу» *altun qur belinä [17] quršadi*. 74v16-17 «алтын құр беліне құрсады»; *Haziqa-din bir tac birlä bir altun qur, taqi yüz miñ altun kältürgil* 46v16 «қазынадан бір тәж бен бір алтын құр, тағы жүз мың алтын келтір»; *Bir muraşşā qur birlä belin quršadi* 76v7 «бір әшекейленген құрмен белін құрсады»; *altun qur belindä, qimat-lig tonlar ägnidä* 87r17 «алтын құр белінде, қымбат тондар иығында». Хорезм-Алтын Орда жазба мұраларында *qur* NF 82/11, KE 46v/16, ME 84/8, MM 191/1, HŞ 2091, İML 167, K VIII/6, HŞ 2016 (HATS, 353), CC пен мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде *qur* «пояс», «белбеу»; *qur vel belbay* «пояс или поясная повязка», «белдік немесе белбеу»; *altun qur* «золотой пояс», «алтын белбеу» CC, *kur* IM, TA (KTS, 163).

7 *Kuimge қажет материалдардың атаулары:*

yüñ «жүн, кыл, мамык, қауырсын». *Ḥavva ol qoylar yuñin egirdi, Adam toqıdı. İkägü ton qilib käd-di-lär* 13v10-11 «Хауа қойлардың жүнін иірді. Адам тоқыды. Екеуі тон қылып киді»; *birin Adam yergä tikdi, yuñ boldi. Qiyamat-ğa tegi oġlanlarin-ğa käfän boldi* 12v14-15 «(інжір жапырағының) бірін Адам жерге тікті, жүн болды. Қиямет күніне дейін балаларына кебін болды». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *yüñ* NF 159/9, MM 345/1, HKT 265a/9, HŞ 3481 (HATS, 702), СС-те *yün* 22r36 *yung* 46r23, 30 «шерсть, мелкие волоски, пушок, пух, мелкие перья», мәмлүк қыпшақтарында *yüñ* MG, ĞM, TA, EZ, BM, BV, IN, IM (KTS, 332).

kiyiz «киіз». *Ol kün Yunus ... kiyiz börklig erdi* 154v6 «ол күні Жүніс киіз бөрікті (киіз бөрік киген) еді». Хорезм-Алтын Орда жазба мұраларында *kiyiz* NF 31/7, KE 101v/15, HŞ 4533, İML 168 (HATS, 331), *kiyiz* TA, EM, CC, EZ, *kiz* MG, ĞM, *kövüz* CC, *küyüz* EZ (KTS, 151).

aqlaş «атлас, мата». *Yusuf-ğa aqlaş ton keđdürdi* 74v16 «Жүсіпке атлас тондар кидірді»; *Yusuf-ni aqlaş tonlar birlä altun taclar birlä muraşşa' qur birlä bāzāb taht üzä oltur[t]di* 75r9. «Жүсіпті атлас тондармен, алтын тәжбен, әшекейленген құрмен безендіріп тақ үстіне отырғызды»

böz «бөз». *Yänä sordı: "Bu böz nä böz turur, yergä yazib turur-sän?"* 18v7 «Және сұрады: Жерге жайып қойған бұл бөз қандай бөз?». Хорезм-Алтын Орда жазба мұраларында *böz* NF 131/10 (HATS, 109), СС, мәмлүк қыпшақтары тілінде *böz* ĞM, TA, CC, EZ, *bez* EZ (KTS, 36).

kättan «ар. зығырдан жасалған кенеп мата». *Sarq başingā kättan cādiř örtünüb kirdi* 45v12 «Сара басына кенеп жамылғы оранып (ішке) кірді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *keten* NF 223/2, СС-те *ketan*, мәмлүк қыпшақтарда *kettān* IM, BV (KTS, 141).

torqa «торқа, жұмсақ жібек мата». *Ġabra'il qanāt birlä siqadi, torqa teg yumşaq boldi* 70v12 «Жебірейіл қанатымен сипады, ол торқадай жұмсақ болды». СС-те *torxa* «шелк» 60v11.

miñ ton aġi, aqlaş-ı Yazd [u] Yaḡmani, [18] sunduş-ı Rumi, miñ sanliġ ḡarir, 148r17-18 «зерленген жібектен тігілген мың тон, Йезди, Йемен атласы, Рум паршасы мың сан жібек мата».

qumaş «ар. мата» *ewdäki qumaş-larin bir täwägä yükläb* 228r7 «үйдегі маталарын бір түйеге жүктеп». *qumaş* HŞ 2011, *qumāş* GT, GT, İM, İN, KF, MS *qumāş al-* GT 150/7, *yeñi qumāş biç-* GT 186/11.

Жазба жәдігерліктің жазылу мақсаты, тақырыбына байланысты сол дәуірдегі киім-кешек атауларының толық қамтылуы міндетті де емес. Дегенмен осы аз деректердің өзі тіл мен мәдениет тарихынан мол сыр шертеді.

Қазіргі түркі тілдерінің үлкен бір бұтағын құрайтын қыпшақ тобындағы тілдер мен орта түркі дәуірінен жеткен жазба ескерткіштер тілін зерделеу тарих пен тіл сабақтастығы арқылы жалпы түркілерге тән мұраларды игеруге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus: Второе полное издание. I. Введение. Половецкие молитвы, гимны, проповеди и загадки. II. Факсимиле и построчная транслитерация. III. Транскрипция и пословный перевод. IV. Латинский, персидский, куманский и немецкий словари и вкрапления из других языков. – Алматы: Алматы-Болашак, 2019. – 1360 стр., в т. ч. 168 стр. факсимиле.

2. Малов С.Е. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском Музее АН СССР. Том V. -Ленинград: Издательство АН СССР, 1930 стр. 507-525.
3. Малов С.Е. Отрывки из «Истории пророков» Рабгузия // Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. - 452 с. Стр. 323-341].
4. Мелиоранский П.М. Сказание о пророке Салихе. (Из Кысасу-ль-Энбия Рубгузи) // Сборник статей учеников профессора бар. В. Р. Розена. СПб., 1897 г., стр. 279-308
5. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.
6. Тенишев, 35 с. Тенишев Э.Р. Тюркоязычных письменных памятников языка //Языки мира. Тюркские языки. - М., 1997. - С. 35-46
7. АТА, А. Nāşirü'd-dîn bin Burhānü'd-dîn Rabġüzī: Qışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları), C. I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım, 1997. -XL+656 s.
8. АТА, А. Nāşirü'd-dîn bin Burhānü'd-dîn Rabġüzī: Qışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları), C. II: Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1997. – 824 s.].
9. Al-Rabġhūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version, Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O'kane and M. van Damme, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. –IX-832 p.].
10. Al-Rabġhūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version, Vol. I. Critically Edited by H.E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. – XXXV+787 s.
11. H.E. Boeschoten, J. O'Kane. Al-Rabġhūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version (Second Edition), Brill, Leiden-Boston, 2015, Vol. I: Text Edition, XXXI+706 pp. Vol. II: Translation, IX+687 pp.].
12. Kıpçak Türkçesi sözlüğü / Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. – 2.bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007. XVII, 338 s.
13. Rabġhuzi, Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add 7851, Reproduced in Facsimile. With an Introduction by K. Grönbech. Copenhagen (Ejnar Munksgaard), 1948. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. Grönbech, IV.) Fol. 15 S.-252 Tafeln.]
14. Suat Ünlü, Harezmi-Altınordu Türkçesi sözlüğü. Eğitim Yayınevi, 2012. -720 s.

References:

1. Garkavets A.N. Codex Cumanicus: Second Complete Edition. I. Introduction. Polovtsian prayers, hymns, sermons and riddles. II. Facsimile and line-by-line transliteration. III. Transcription and word for word translation. IV. Latin, Persian, Cuman and German dictionaries and inclusions from other languages. - Almaty: Almaty-Bolashak, 2019. - 1360 pages, including 168 facsimile pages.
2. Malov S.E. Muslim legends about the prophets according to Rabguzi // Notes of the College of Orientalists at the Asian Museum of the USSR Academy of Sciences. Volume V. - Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1930 pp. 507-525.
3. Malov S.E. Excerpts from the "History of the Prophets" Rabguzia // Monuments of ancient Turkic writing. Texts and studies. -M.-L.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1951. - 452 p. Page 323-341].
4. Melioransky P.M. The legend of the prophet Salih. (From Kysasu-l-Enbiya Rubguzi) // Collection of articles by students of professor bar. V. R. Rosen. SPb., 1897, pp. 279-308

5. Musaev K. M. Lexicology of Turkic languages. – M.: Nauka, 1984. – 228 p.
6. Tenishev, 35 p. Tenishev E.R. Turkic-speaking written monuments languages // Languages of the world. Turkic languages. - M., 1997. - S. 35-46
7. ATA, A. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabghūzī: Qışaşü'l-Anbiyā (Prophet Stories), Vol. I: Introduction-Text-Tipkısım, 1997. -XL+656 p.
8. ATA, A. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabghūzī: Qışaşü'l-Anbiyā (Stories of the Prophet), Vol. II: Index. Ankara: Turkish Language Association Publications. 1997. – 824 p.].
9. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā’: an Eastern Turkic Version, Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O’kane and M. van Damme, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. –IX-832 p.].
10. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā’: an Eastern Turkic Version, Vol. I. Critically Edited by H.E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. – XXXV+787 s.
11. H.E. Boeschoten, J. O’Kane. Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version (Second Edition), Brill, Leiden-Boston, 2015, Vol. I: Text Edition, XXXI+706 pp. Vol. II: Translation, IX+687 pp.].
12. Kipchak Turkish dictionary / Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. – 2.bsk. – Ankara: Turkish Language Association, 2007. XVII, 338 p.
13. Rabghuzi, Narratives of the Prophets, Cod. Mouse British Add 7851, Reproduced in Facsimile. With an Introduction by K. Grönbech. Copenhagen (Ejnar Munksgaard), 1948. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. Grönbech, IV.) Fol. 15 S.-252 Tafeln.
14. Suat Ünlü, dictionary of Khwarezm-Altınordu Turkish. Education Publishing House, 2012. - 720 p.

УДК 82-65

DOI 10.33514/ BK-1694-7711-2022-2(1)-44-47

Нусубалиева Гуля Бектуровна

Талас райондук билим берүү бөлүмү

Нусубалиева Гуля Бектуровна

Таласский районный отдел образования

Nusubalieva Gulya Bekturovna

Talas District Department of Education

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ЖАРАТЫЛЫШ МЕНЕН АДАМДЫН БИРИМДИГИ

ЕДИНЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА С ПРИРОДОЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА THE UNITY OF MAN WITH NATURE IN THE WORKS OF CH.AITMATOV

Аннотация: Макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адам менен жаратылыштын ортосундагы карым-катнаш байланыш алакасы, жаратылышты коргоодогу адамдын милдети каралат. Ошол эле учурда адам менен жаратылыштын ортосундагы келишпестик ашкереленет, жаратылышка болгон каармандын кыянатчылыгы сүрөттөлүп, кийинки муунга сабак болот.